

Bojan Krstić¹
Univerzitet u Nišu
Ekonomski fakultet
Miloš Krstić²
Univerzitet u Nišu
Prirodno-matematički fakultet

Pregledni članak
UDK: 519.816:[001.891:3]
519.816:001.5
303.725
Primljen: 17.08.2016.
DOI: 10.2298/SOC1604598K

TEORIJA RACIONALNOG IZBORA I DRUŠTVENA ISTRAŽIVANJA³

Rational Choice Theory and Social Research

APSTRAKT: Rad je posvećen razmatranju metodoloških i metateorijskih izazova teorije racionalnog izbora. Metodološki izazovi tiču se pitanja: da li se teorija racionalnog izbora može adekvatno empirijski testirati i da li teorija racionalnog izbora omogućava istraživačima da izvode zanimljive hipoteze u vezi glavnih oblasti primene. Odgovori na ovo pitanja imaju važne implikacije na ambiciju teorije racionalnog izbora da bude prikladna osnova za sprovođenje društvenih istraživanja. Takođe, u radu se razmatraju i sledeći metateorijski problemi: kako da se razumeju očigledni kontradokazi koji proizlaze iz primenjenih oblasti društvenih istraživanja? Da li je moguće obezbediti objašnjenja ovih dokaza unutar teorije racionalnog izbora, širenjem njenih ključnih pretpostavki i pomoćnih hipoteza? Ili da li da se teorija racionalnog izbora poboljša (i ako jeste, kako?) integracijom koncepata i mehanizama drugih društvenih pristupa, a da ipak ostane razumna „radna mašina” i „odskočna daska” za sociološka istraživanja?

KLJUČNE REČI: teorija racionalnog izbora, društvena istraživanja, osnovne pretpostavke teorije racionalnog izbora, „most” hipoteze, teorija-upustvo za društvena istraživanja.

ABSTRACT: The paper is devoted to the analyses of methodological and metatheoretical problems of rational choice theory. The methodological challenge is associated with the questions: whether rational choice theory can be appropriately empirically tested and whether RCT allows researchers to derive interesting hypotheses with regard to substantive fields of application? The answers to these questions have important implications for the rational choice theory's ambition to be appropriate basis for the implementation of social research. In this paper,

1 bojan.krstic@eknfak.ni.ac.rs

2 krsticmilo3@gmail.com

3 Ovaj rad je deo projekta „Unapređenje konkurentnosti javnog i privatnog sektora umrežavanjem kompetencija u procesu evropskih integracija Srbije“ br. 179066, koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS.

allso, we analyse the following metatheoretical problems: how to deal with the apparent counterevidence that stems from applied fields of sociological research: Is it possible to provide explanations of this evidence within RCT by widening its core assumptions and thereby broadening the set of allowed auxiliary assumptions? Or does RCT have to be enriched (and if so, how?) by integrating concepts and mechanisms of other sociological approaches for it to remain a reasonable workhorse and starting point for sociological research?

KEY WORDS: *rational choice theory, social research, the key hypotheses of rational choice theory, „bridge” hypotheses, theory-guidance.*

Uvod

Tokom proteklih nekoliko decenija, teorija racionalnog izbora ostvarila je uticaj u mnogim važnim društvenim disciplinama (ekonomska i politička sociologija, socijalna nejednakost i raslojavanje, migracije i integracije, sociologija porodice, kriminal i sociologija religije) (Hechter i Kanazawa, 1997; Hedström i Stern 2008, Voss i Abraham 2000; Wittek et al., 2012). Može se reći da je teorija racionalnog izbora značajno uticala na glavni tok u ovim disciplinama i da je uspešno doprinela rešavanju ključnih problema. U cilju razvoja, naučnici predlažu dalje jačanje alijanse između ove teorije i analiza podataka iz društvenih istraživanja (Fehr i Gintis, 2007).

Rastuća zastupljenost teorije racionalnog izbora u društvenim istraživanjima se ne posmatra uvek kao „uspešna priča”. Teoriju racionalnog izbora odlikuje kontinuirani i rasprostranjeni skepticizam o njenoj težnji da postane univerzalna i empirijski potvrđena sociološka teorija. S jedne strane, naučnici se pitaju: da li se teorija racionalnog izbora može adekvatno (empirijski) testirati i da li ona omogućuje istraživačima da izvode zanimljive hipoteze u vezi glavnih oblasti primene (Bunge 1996; Green i Shapiro 1994; Mood 2009, Smelser 1992)? Sa druge strane, postoje sumnje u sveobuhvatnost teorije racionalnog izbora. Iako su mnogi rezultati društvenih istraživanja u oblastima primene u skladu sa teorijom racionalnog izbora, čista objašnjenja racionalnog izbora (*genuine rational choice explanations*), zasnovana na ključnim konceptima teorije racionalnog izbora (kao što su: prihodi, troškovi, raspoložive alternative i očekivanja) nisu u stanju da adekvatno objasne ljudsko ponašanje (Kahneman i Amos, 2002, 2003).

Poreklo ovih suprotstavljenih impresija (rezultata), u krajnjoj liniji, leži u osnovi metodoloških i metateorijskih izazova. Metodološki izazovi tiču se testiranja teorije racionalnog izbora. Naime, kao i svaka druga opšta teorija, teorija racionalnog izbora može biti testirana tek nakon uvođenja „most” hipoteza koje pretpostavljaju da preferencije, verovanja i ograničenja aktera (neposredne determinante individualnog ponašanja koje se mogu objasniti i razumeti osnovnim pretpostavkama teorije racionalnog izbora) u velikoj meri zavise od više objektivnih faktora. Ove pretpostavke „premošćuju” distancu između objektivnih faktora i neposrednih determinanti ponašanja na nivou individualnih

aktera. Pored toga, osnovne pretpostavke teorije racionalnog izbora zahtevaju detaljnu specifikaciju. Potrebno je odrediti koje su preferencije, verovanja i ograničenja aktera relevantna. Ove pomoćne pretpostavke o inicijalnim uslovima su, takođe, poznate kao „most” pretpostavke, jer „premošćuju” distancu između osnovnih (opštih) pretpostavki teorije racionalnog izbora i specifičnih oblasti primene. Postavlja se pitanje: kako da se stigne do ovih „most” pretpostavki? Odgovor na ovo pitanje ima važne implikacije na ambiciju teorije racionalnog izbora da bude prikladna osnova za sprovođenje empirijskih istraživanja.

Drugi metodološki problem odnosi se na vrste dodatnih hipoteza (vrste „most” hipoteza) koje su moguće i razumne unutar granica teorija racionalnog izbora u pokušaju da proizvedemo objašnjenja u skladu sa empirijskim dokazima. Nema sumnje da je rastuća upotreba teorije racionalnog izbora u empirijskim istraživanjima rezultat njene privlačne komparativna prednosti koja dopušta da se širok opseg preciznih pomoćnih pretpostavki („most” pretpostavki) i modela izvode iz relativno ograničenog skupa eksplanatornih faktora i hipoteza (Hedström i Udehn, 2009: 27). Isto tako nema sumnje da je široko rasprostranjeni skepticizam prema teoriji racionalnog izbora rezultat činjenice da je većina hipoteza i modela direktno izvedenih iz teorije racionalnog izbora (tačnije, iz njenih osnovnih pretpostavki) lako odbačena u empirijskim istraživanjima. Metateorijsko pitanje je, onda, kako da se razumeju očigledni kontradokazi koji proizlazi iz socioloških istraživanja? Da li je moguće obezbediti objašnjenja ovih dokaza unutar teorije racionalnog izbora, širenjem njenih ključnih pretpostavki i „most” hipoteza? Ili da li da se teorija racionalnog izbora poboljša (i ako jeste, kako?) integracijom koncepata i mehanizama drugih socioloških pristupa.

Veoma dinamična diskusija okružuje ove probleme i pitanja u poslednjih nekoliko godina. Značajan broj doprinosa ostvaren je u evropskoj sociologiji, gde teorija racionalnog izbora predstavlja glavni pristup sociološkom teoretisanju i istraživanju (Diekmann i Voss 2004; Edling i Stern, 2003). Ipak, ova literatura je samo delimično dostupna međunarodnoj naučnoj zajednici koja često nije upoznata sa širim kontekstom specifičnih diskusija.

U ovom članku, daćemo pregled nekih važnih debata i doprinosa. Započinjemo sa metodološkom diskusijom, fokusirajući se na generalni odnos između teorije racionalnog izbora i društvenih istraživanja. Potom analiziramo stavove o tome kako teorija racionalnog izbora može ili treba da bude testirana pomoću empirijskih podataka i kako teorija racionalnog izbora može ili treba da obezbedi upustvo (teoriju) za društvena istraživanja. Sledeće, prelazimo na metateorijsku diskusiju koja se tiče pitanja: kako dodatne, pomoćne hipoteze („most” hipoteze) mogu ili treba da budu izvedene da bi teorija racionalnog izbora bila pogodna osnova za društvena istraživanja i da li i kako koncepti drugih socioloških pristupa mogu biti integrisani u teoriju racionalnog izbora radi daljeg napretka različitih oblasti primene? Završićemo sa nekim opštim perspektivama koje proizilaze iz ovih diskusija.

1. Metodološki problemi i postignuća

Da bi u potpunosti shvatili značaj metodološke diskusije koja okružuje teoriju racionalnog izbora, korisno je podsetiti se šire naučne misije teorije racionalnog izbora. Naime, šira misija teorije racionalnog izbora je da prilagodi društvene nauke zajedničkim biheviornalnim osnovama. Metodološki gledano, koreni ovog zadatka nalaze se u Poperovoj filozofiji kritičkog racionalizma (Popper, 1959) i deduktivno-nomološkog modela objašnjenja, iako je teorija racionalnog izbora kompatibilna i sa modernijim prikazima objašnjenja zasnovanim na društvenim mehanizmima (Hedstrom, Ylikoski, 2010; Opp, 2005).

U Poperovoj filozofiji kritičkog racionalizma i deduktivno-nomološkom modelu objašnjenja pretpostavlja se da kauzalni odnosi postoje samo na nivou pojedinca (mikro nivo analize). Sa druge strane, objašnjenja u društvenim naukama podrazumevaju razumevanje kako moguće društvena strukture (društveni mehanizmi) utiču na aktere i kako ponašanje aktera, sa svoje strane, utiče na društvene strukture (makro nivo analize) (Coleman, 1990). Povezivanje prelaza između makro i mikro nivoa analize mora biti dovoljno precizno kako bi omogućilo konstruisanje i testiranje modela društvenih mehanizama (ili struktura). U ovom pogledu, treba istaći da teorija racionalnog izbora ima komparativnu prednost, kako pokazuju njeni modeli razmene, tržišta, organizacija, mreža i sl. Bliže, analitička preciznost osnovnih pretpostavki i koncepata teorije racionalnog izbora dozvoljavaju sistematsko (dosledno metodično) izvođenje „most” hipoteza” koje „premošćuju” distancu između društvenih struktura ili mehanizama i preferencija, verovanja i očekivanja aktera, omogućujući empirijsko testiranje koje može da dovede do potvrđivanja, modifikovanja ili, u krajnjem slučaju, do opovrgavanja osnovnih pretpostavki teorije racionalnog izbora.

Metateorijski ideali na kojima se zasniva teorija racionalnog izbora dodeljuju ključnu ulogu empirijskom istraživanju, zahtevajući empirijske provere teorija. Tradicionalno, predstavnici teorije racionalnog izbora su protiv ostalih pristupa koji razvijaju, u najmanju ruku, nejasne koncepte i pretpostavke koje su ne mogu adekvatno empirijski testirati (Homans, 1967: 10). Takođe, protiv su istraživanja koja pokušavaju samo da statistički objasne odstupanja modela od stvarnosti, bez jake teorijske osnove (Esser, 1996; Goldthorpe, 1996).

Među velikim izazovima koji proizilaze iz ovih ambicioznih ciljeva i principa teorije racionalnog izbora, dva pitanja su dobila posebnu pažnju. Prvo, razmatrajući teorije kao empirijski kontrolisane konstrukcije, istraživači su razvili različite strategije za testiranje modela racionalnog izbora. Drugo, gledano sa aspekta teorije kao uputstva (smernica) za društvena istraživanja, naučnici su diskutovali o problemu: kako doći do teorije racionalnog izbora kao veoma opšte teorije individualnog delovanja (opšte teorije akcije), sa teorijskim modelima i hipotezama specifičnim za konkretne oblasti istraživanja? Kao što ćemo videti, ove diskusije su proizvele ideje koje nisu samo ograničene na teoriju racionalnog izbora, već su relevantne za svaki pokušaj primene univerzalnih teorija u društvenim istraživanjima.

2. Strategije testiranja teorije racionalnog izbora

Teorija racionalnog izbora pretpostavlja da akteri razmatraju troškove i koristi raspoloživih alternativa, formiraju očekivanja o posledicama ovih alternativa i biraju alternativu koja najbolje zadovoljava njihove interese (preferencije). Značajna eksperimentalna istraživanja su pokazala sistematsko narušavanje ovih pretpostavki, što je omogućilo dalje usavršavanje alternativnih teorija (Rieskamp et al., 2006).

U sociološkoj teoriji, glavne metodološke diskusije fokusiraju se na dve različite strategije testiranja teorije racionalnog izbora; tačnije, na strategiju direktnog i strategiju indirektnog testiranja. Strategija direktnog testiranja teorije racionalnog izbora pokušava da (direktno) izmeri očekivane troškove i koristi (prihode) uz pomoć mernih skala u okviru ankete. Na primer, da bi se izmerili percipirani troškovi ili benefiti, ispitanici su zamoljeni da ocene koliko je važan, ili koliko je dobar ili loš, određeni očekivani ishod?

Kritičari strategije direktnog testiranja ukazuju, prvo, da je direktno testiranje neizvodljivo na osnovu podataka koji su dostupni u sekundarnim bazama (baze Republičkog zavoda za statistiku, Međunarodnog monetarnog fonda, Svetske banke itd.), a koje uključuju podatke o dohotku, porezu, potrošnji i sl. Drugo, da su subjektivne percepcije ispitanika od manjeg sociološkog značaja, i treće, da strategija direktnog testiranja odvlači pažnju od analize objektivnih faktora ekonomskog ponašanja (Goldthorpe, 1998). Ovi argumenti su glavna motivacija za primenu strategije indirektnog testiranja teorije racionalnog izbora.

Strategija indirektnog testiranja teorije racionalnog izbora uzdržava se od pokušaja da se direktno izmere troškovi i prihodi (Voss, Abraham, 2000: 57). Pristalce strategije indirektnog testiranja tvrde da je to nepotrebno i da teorija racionalnog izbora omogućava konstruisanje matematičkih modela (društvenih struktura ili mehanizama) koji se mogu testirati indirektno, fokusirajući se na lakše uočljive objektivne faktore ljudskog ponašanja (Breen, Cooke, 2005; Brüderl, Kalter, 2001). Zato se strategija indirektnog testiranja u velikoj meri zasniva na tzv. „most” pretpostavkama, koje pretpostavljaju da akterove preferencije, verovanja i ograničenja (neposredne determinante individualnog ponašanja koje se mogu objasniti i razumeti osnovnim pretpostavkama teorije racionalnog izbora) u velikoj meri zavise od objektivnih faktora (Esser, 1998; Vippler, Lindenberg 1987: 145). Ove pretpostavke „premošćuju” distancu između objektivnih faktora i neposrednih determinanti ponašanja pojedinačnih aktera (prvi korak u makro-mikro-makro analizi). Na primer, u studiji pružanja javnih dobara, često se pretpostavlja da je veličina grupe u negativnoj korelaciji sa očekivanjima članova grupe (Stojanović, 2010: 11). Na isti način, bračni parovi sa decom mogu percipirati veće troškove razvoda (Brüderl, Kalter, 2001), a osobe koje su uspešnije u obrazovanju i na tržištu rada mogu očekivati veće potencijalne troškove nezakonite radnje, jer oni imaju više da izgube (Matsueda et al., 2006: 101–2). U strategiji indirektnog testiranja, merenje je ograničeno na posmatrano ponašanje i objektivne faktore, kao što su: dohodak, veličina grupe, tip porodice ili društvene klase.

Prednost strategije indirektnog testiranja je u tome da je ove i slične faktore relativno lako izmeriti i od suštinskog su značaja za društvena istraživanja. Glavni izazov je smanjena ubedljivost testova, koje prati veća zavisnost od „most” pretpostavki. U empirijskim analizama testiramo teorijski model i „most” hipoteze i u principu je uvek moguće da se „okrive” i modifikuju „most” hipoteze, ako testovi ne uspeavaju da potvrde model. Iako su ova praktična ograničenja opovrgljivosti poznata opšta karakteristika empirijskog testiranja (Popper, 1959), problem je utoliko izraženiji ako se strategija indirektnog testiranja više oslanja na „most” pretpostavke.

Drugi problem strategije indirektnog testiranja je da pojedini objektivni faktori verovatno utiču na nekoliko parametara kost-benefit analize. Ponekad su to parametri koji deluju u suprotnim pravcima. Na primer, možemo tvrditi da osobe sa većim dohotkom percipiraju veće troškove od utaje poreza i veće potencijalne uštede putem utaje poreza. Drugo, strategija indirektnog testiranja često podrazumeva izvođenje i testiranje („most”) hipoteza koje su konzistentne sa teorijama, različitih od teorije racionalnog izbora. Drugim rečima, teško je logički izvesti hipoteze koje se bave odnosom između posmatranog ponašanja i varijabli kao što su: starost, obrazovanje ili društvene klase, i koje su u isto vreme specifične za teoriju racionalnog izbora. Ovo omogućava kritičarima da tvrde kako „neke od studija, koje pokušavaju da pronađu dokaze konzistentne sa teorijom racionalnog izbora, u stvari testiraju modele koji se mnogo ne razlikuju od modela drugih teorija, različitih od teorije racionalnog izbora (Akers, Sellers, 2009: 30).

3. Teorija racionalnog izbora i upustvo za društvena istraživanja

Diskusija koja je do sada opisana usmerena je na pitanje: kako testirati model racionalnog izbora empirijski? Međutim, mnogo fundamentalnije pitanje je: kako, najpre, doći do takvog teorijskog modela? Kada gradimo modele racionalnog izbora u društvenim naukama, moramo da napravimo dve klase pretpostavki o akterovim preferencijama, verovanjima i ograničenjima. Prva klasa pretpostavki su tzv. „most” pretpostavke koje opisuju kako određeni objektivni faktori utiču na akterove preferencije, verovanja i ograničenja. Pre toga, međutim, moramo odrediti koje su akterove preferencije, verovanja i ograničenja relevantni. Ove pomoćne pretpostavke o inicijalnim uslovima su, takođe, poznate kao „most” pretpostavke, jer „premošćuju” distancu između opštih, osnovnih pretpostavki teorije racionalnog izbora i specifičnih oblasti primene. Iako je uvođenje takvih dodatnih pretpostavki veliki korak u primeni teorije racionalnog izbora, nedovoljna sistematska pažnja je bila posvećena njihovim izvorima. Ovo se promenilo kada su ove hipoteze postale predmet interesovanja teoretičara racionalnog izbora.

Centralno pitanje je mera do koje ove dodatne pretpostavke o inicijalnim uslovima treba da bude izvedene iz univerzalne teorije, čiji se koncepti i

mehanizmi mogu integrisati u teoriju racionalnog izbora. Da bismo odgovorili na ovo pitanje, razmotrimo teoriju funkcija socijalne (društvene) proizvodnje Sigverta Linderberga (Siegwart Lindenberg).

Fokusirajući se na pretpostavke o preferencijama, Lindenberg je formirao teoriju funkcija socijalne proizvodnje (*social production function theory*), ukazujući da će to omogućiti izvođenje relevantnih („most”) pretpostavki o akterovim preferencijama u društvenim istraživanjima (u primenama teorije racionalnog izbora) (Lindenberg, 1996). Naime, cilj teorije funkcija socijalne proizvodnje je da objasni raznovrsnost (diverzitet) i promene posmatranih preferencija pozivanjem na fundamentalnije i stabilnije preferencije. Teorija funkcija socijalne proizvodnje pretpostavlja da ljudska bića teže ka dva univerzalna cilja: fizičko i socijalno blagostanje. Prava kombinacija instrumentalnih ciljeva – komfora i stimulacije/aktivacije proizvodi fizičko blagostanje, dok je socijalno blagostanje funkcija instrumentalnih ciljeva, kao što su: status, psihološko odobravanje i ljubav.

Na osnovu ovih eksplicitnih definicija univerzalnih i instrumentalnih ciljeva, teorija funkcija socijalne proizvodnje može primeniti mikroekonomsku teoriju cena za analizu supstitucije ovih instrumentalnih ciljeva u skladu sa kost-benefit analizom. Razmotrimo primer čoveka koji ide u penziju (ili ostaje bez posla). On će biti u stanju da manje proizvodi socijalno odobravanje putem statusa i zbog toga teorija funkcija društvene proizvodnje pretpostavlja da će više investirati u aktivnosti koje stvaraju psihološko odobravanje ili ljubav. Na ovaj način, teorija funkcija socijalne proizvodnje objašnjava promene u preferencijama. Isto tako, ova teorija može da se primeni u identifikaciji relevantnih akterovih preferencija.

Međutim, kritičari teorije funkcija socijalne proizvodnje sumnjaju da će njena upotreba doneti značajni dobitak u smislu konstruisanja teorije (uputstva) adekvatne za empirijska istraživanja, zato što se mogu osporiti njene pretpostavke o univerzalnim i instrumentalnim ciljevima i zato što možda neće biti moguće precizno odrediti funkcije proizvodnje fizičkog i društvenog blagostanja, uključujući i odnose supstitucije (Stachura, 2009).

Sudeći po kritičarima univerzalnih teorija individualnog delovanja, izgleda da istraživači ne mogu da izvode dodatne („most”) pretpostavke o relevantnim akterovim preferencijama, verovanjima i ograničenjima iz empirijskih potvrđenih univerzalnih teorija. Umesto toga, u izgradnji modela racionalnih izbora i objašnjenja, oni će morati da se okrenu kombinaciji znanja, preliminarnih testova i heurističkih principa (Kronerberg, Katlet, 2012).

4. Transformacije teorije racionalnog izbora

Problemi i napredak o kojima smo diskutovali bave se metodološkim pitanjem: kako testirati teoriju racionalnog izbora empirijski i kako doći do neophodnih pomoćnih („most”) hipoteza? Međutim, primena teorije racionalnog izbora u oblasti socioloških istraživanja je izazvala fundamentalnije probleme koji dovode u pitanje jezgro teorije racionalnog izbora. Jezgro teorije racionalnog

izbora uključuje sledeće pretpostavke: (A1) ponašanje se može objasniti kao izbor između alternativa; (A2) akterove preferencije, verovanja i ograničenja su glavne determinante ponašanje; (A3) preferencije moraju da zadovolje uslove kao što su: asimetričnost, potpunost i tranzitivnost i; (A4) akteri biraju optimalnu alternativu, tako što porede očekivane prihode i troškove (Krstić, Krstić, 2015: 3).

Pored toga, mnoge pristalice modela racionalnog izbora uključuju koncepte kao što su: egoizam, konsekvencijalizam, konzistentost i optimalna verovanja. Nadalje, teorija racionalnog izbora aproksimira model čoveka poznat kao *homo oeconomicus*: (A5) akteri su optimalno informisani racionalni egoisti koji brinu, isključivo, za opipljive posledice svojih aktivnosti (Hafner, Krstić, 2014: 4).

Međutim, primena teorije racionalnog izbora na sve veći broj istraživačkih oblasti je jasno pokazala empirijsku neadekvatnost ovog skupa restriktivnih premisa, što je navelo pristalice teorije racionalnog izbora da se priklone širokoj verziji koja odbacuje hipotezu (A5) i dozvoljava širi opseg preferencija. Uporedo sa ovom metateorijskom reakcijom, druga grupa naučnika predlaže fundamentalniji „remont“ osnovnih pretpostavki teorije racionalnog izbora koji znači da su istraživači otišli dalje od objašnjavanja ponašanja na osnovu maksimizacije očekivane korisnosti u uslovima zadatih ograničenja. Ideja je da se teorija racionalnog izbora obogati kroz integraciju dodatnih koncepata i mehanizama drugih socioloških pristupa u osnovne pretpostavke o ljudskom ponašanju (osnovne pretpostavke teorije racionalnog izbora).

4.1. Šira verzija teorije racionalnog izbora

Razvoj teorije racionalnog izbora tokom poslednjih nekoliko decenija predstavlja prelaz iz uske u široku verziju (Opp, 1999). Iako se teorija racionalnog izbora i dalje redovno izjednačava sa *homo economicus*-om, šira verzija ove teorije je prihvatila pristup koji oslabljuje njene tradicionalne restriktivne premise. U ovoj široj verziji, preferencije treba samo da zadovolje uslov konzistentnosti i mogu drugačije obuhvatiti različite motive, kao što su: altruizam, pravičnost (Yee, 1997). Verovanja su sama po sebi subjektivna i mogu biti zasnovana na nepotpunim, nesavršenim ili pristrasnim informacijama.

Usvajanje ove šire verzije teorije racionalnog izbora je bila reakcija na očigledne kontradokaze koji proističu iz empirijskih istraživanja (Gilboa et al., 2014). Na primer, u studiji kolektivne akcije, primećeno je da mnogi pojedinci doprinose obezbeđivanju javnih dobara bez obzira na problem „slobodnog jahača“, troškove i sl. (Opp, 1986: 93). Kao reakcija, naučnici su razvili širok model racionalnog izbora kolektivne akcije koji pretpostavlja da akteri imaju realne koristi od učešća u kolektivnoj političkoj akciji i da čak i u velikim grupama pojedinci veruju da njihovi doprinosi povećavaju verovatnoću uspeha kolektivne akcija (Finkel et al., 1989). Niz empirijskih primena i testova je potvrdilo da su ovi podsticaji glavne determinante učešća aktera u kolektivnoj akciji (Opp, 2001).

Jedan od najznačajnijih pristalica široke verzije je Op Karl Diter (Opp Karl Dieter) (Opp, 1999). Njegov rad, u kojem je model kolektivne političke akcije glavni primer, uključuje široku verziju teorije racionalnog izbora. Što se tiče

preferencija, Karl Diter napušta pretpostavku da su akteri motivisani posledicama sopstvenih akcija (pretpostavka konsekvencijalizma). On ističe da akteri mogu ostvariti korisnost direktno izborom akcije, ako je akcija u skladu sa njegovim internalizovanim normama ili se prilagođava njegovom identitetu. Opova široka verzija ne podrazumeva ni *a priori* ograničenja verovanja aktera, ni pretpostavke o racionalnosti formiranja verovanja.

Ključno pitanje je ovde: da li jezgro (osnovne pretpostavke) široke teorije racionalnog izbora omogućuje izvođenje širokog spektra preciznih pomoćnih hipoteza („most” hipoteza). Drugim rečima, da li široka verzija teorije racionalnog izbora može da bude upustvo (teorija) za društvena istraživanja? Naime, sve dok se u društvenim istraživanjima pretpostavlja da su su akteri informisani, racionalni egoisti koji brinu samo o opipljivim troškovima i koristima, osnovne pretpostavke teorije racionalnog izbora pružaju osnovu za sprovođenje društvenih istraživanja, pa prelazak na širu verziju preta da liši teoriju racionalnog izbora njene komparativne prednosti odnosno mogućnosti dedukcije širokog spektra preciznih („most”) hipoteza iz nekoliko osnovnih premisa.

Jedan od teorijskih pokušaja da se široka verzija teorije racionalnog izbora opremi sa teorijom-upustvom za društvena istraživanja jeste integracija Lindenbergove teorije funkcija društvene proizvodnje u široku verziju teorije racionalnog izbora. Kao što smo rekli, ključna pretpostavka Lindenbergove teorije funkcija društvene proizvodnje je da se preferencije između fizičkog i socijalnog blagostanja (koje važe za sve pojedince) mogu objasniti i razumeti pozivanjem na preferencije između komfora i stimulacije/aktivacije, s jedne strane, i pozivanjem na preferencije između statusa, psihološkog odobravanja i ljubavi, s druge. Integracijom ključne pretpostavke Lindenbergove teorije u široku verziju teorije racionalnog izbora, popunjava se „praznina” jezgra teorije racionalnog izbora koja je nastala slabljenjem njenih osnovnih premisa.

5. Obogaćivanje teorije racionalnog izbora

Predstavnici teorije racionalnog izbora smatraju da jednostavno dozvoljavanje većeg raspona preferencija, verovanja i ograničenja nije dovoljno (Boudon 2003; Elster 2007; Esser 2009; Lindenberg 2008). Oni su predložili da se ide dalje od objašnjavanja ponašanja isključivo na osnovu maksimizacije očekivane korisnosti u uslovima zadatih ograničenja. Stav da je teoriji racionalnog izbora potrebna modifikacija nastao je delom iz problema „praznine” jezgra široke verzije. Takođe, ova modifikacija je bila motivisana i empirijskim dokazima koji sugerišu razvoj opštije teorije akcije integriranjem dodatnih koncepata i mehanizama u teoriju racionalnog izbora. U vezi sa tim, dve vrste dokaza se posebno ističu.

Kao prvo, nekoliko studija ukazuje na veću zavisnost ponašanja od konteksta nego što teorija racionalnog izbora predviđa. I drugo, postoje dokazi da značajan deo pojedinaca manje reaguje na podsticaje nego što to pretpostavlja teorija racionalnog izbora. Serija eksperimenata je pokazala da ponašanje u socijalnim dilemama zavisi, u dobroj meri, od situacije i implicitnih signala (Lieberman et

al., 2004). Na ponašanje aktera u socijalnim dilemama umnogome utiče način na koji akteri tumače situaciju na osnovu signala koji aktiviraju mentalne modele, kao što su: kulturalne ideje i norme. Glavni predstavnici biheviornalne teorije igara morali su da počnu da cene stav da ovi efekti uokviravanja (*the framing effects*) nisu eksperimentalno konstruisane osobenosti, već da odražavaju osnovne procese koji su u osnovi svake akcije. Pojedinci očigledno „biraju okvir za interpretiranje eksperimentalne situacije” (Gintis, 2000: 241). Njihovo delovanje je veoma osetljivo na kontekst, proizvodeći značajne varijacije (promene) u ponašanju između sličnih situacija, kao i situacija sa snažnim interkulturalnim razlikama.

Što se tiče uticaja podsticaja na ljudsko ponašanje, analize u ključnim oblasti socioloških istraživanja su pokazale da akteri manje reaguju na signale, nego što to predviđaju modeli racionalnog izbora. U studiji migracija, istraživači su već odavno primetili da mnogi pojedinci koji mogu da ostvare dobit od migracija i imaju priliku da migriraju čak i ne razmatraju ovu mogućnost (Speare, 1971: 130). Slično tome, u istraživanju glasanja, istraživači su pokazali da mnogi ljudi ne reaguje na očekivane korisnosti i troškove glasanja (Blais, 2000).

Obe vrste dokaza ukazuju na izvore promena u ponašanju koje se ne mogu objasniti i razumeti pretpostavkama teorije racionalnog izbora. Ovo ne mora nužno da znači da teorija racionalnog izbora ne može da se koristi za analizu i predviđanje fenomena (Abell, 1992: 191). „Predstave o promenama u ponašanju” u terminima preferencija, očekivanja i ograničenja su još uvek moguće (Gintis, 2007: 48). Poenta je da su mehanizmi koji uzrokuju efekat uokviravanja i variranje ponašanja u velikoj meri egzogeni (ne zavisi) u odnosu na takve „predstave” (i osnovne pretpostavke teorije racionalnog izbora). Kako ovi mehanizmi (za generisanje akcije) mogu imati značajne posledice na makro nivou, istraživači u sve većoj meri priznaju da njihovo uključivanje može biti od velike eksplanatorne vrednosti (Lindenberg, 2008).

Ovakav razvoj ne bi trebalo da bude iznenađenje u sociologiji. Bliže, ideja definicije situacije, kao i ideja da su akteri u trenutku neosetljivi na podsticaje su dugo bile srž socioloških razmišljanja. Iako je mnogo od ovog rada usmereno samo na konceptualne diskusije, istaknuti predstavnici sociologije pokušali su da koriste ove ideje kao polazne tačke za opštije teorije akcije. Tako, razvijajući Veberov koncept vrednosne racionalnosti, Budon (Boudon) ističe da su akteri često motivisani normativnim ili kognitivnim uverenjima, pre nego instrumentalnim podsticajima (Ignjatović, 2015: 44–6). Kako bi objasnio neinstrumentalne akcije, Budon je izneo svoju teoriju uobičajne (ordinarne) kognitivne racionalnosti koja se fokusira na rekonstrukcije transsubjektivnih sistema razloga na osnovu kojih mogu da se izvode preferencije i očekivanja aktera (Boudon, 2011). Lindenberg i Ezer (Esser) su razvili teoriju akcije koja se usmerava na izbor i uticaj konteksta (okvira), dozvoljavajući, pri tom, integraciju ključnih ideja iz simboličkog interakcionizma, fenomenološke sociologije i socijalne psihologije (Kronerberg, Katlel, 2012). Ove teorije uokviravanja (*framing theories*) zaslužuju posebnu pažnju, pošto su manje poznate, ali su se već dokazale sposobnim da generišu značajan napredak u nekoliko socioloških oblasti istraživanja.

Lindenbergova teorija uokviravanja pretpostavlja da ljudska bića teže da postignu cilj koji je u fokusu u određenom trenutku, umesto da razmatraju čitav interval preferencija i ograničenja, kao što to pretpostavlja teorija racionalnog izbora. U samoj srži Lindenbergove teorije uokviravanja je dinamika između primarnih (*foreground*) i sekundarnih (*background*) ciljeva. Dok prvi uglavnom upravljaju percepcijama, aktiviranjem znanja i ponašanja, poslednji, prema Lindbergu, mogu i dalje da utiču, bilo jačanjem ili slabljenjem trenutnog cilja (cilja u žiži), na procese spoznaje i na ponašanje aktera (Lindenberg, 2008). Lindenberg nudi eksplicitnu definiciju glavnih ciljeva koji su zajednički svim ljudskim bićima: hedonistički cilj – poziva aktere da poboljšaju svoje stanje istog momenta, cilj-dobitak – poziva aktere da čuvaju i poboljšaju svoje resurse u dugom roku, i normativni cilj – poziva aktere da deluju u skladu sa društvenim očekivanjima. Prema Lindbergu, hedonistički cilj ima najveću *a priori* snagu, sledi cilj-dobitak i na kraju normativni cilj (Lindenberg, 2008).

Zaključak

Prednosti teorije racionalnog izbora ogledaju se u razvoju preciznih hipoteza i modela koji mogu da se izvedu i empirijski testiraju u istraživanjima. Iako je izazvala mnoge diskusije i više puta proglašavana nevažecom od strane svojih kritičara, teorija racionalnog izbora je uspešno ušla u osnovne sociološke oblasti istraživanja i donekle se transformisala u mejnstrim.

Kao što smo pokazali, metodološke diskusije u teoriji racionalnog izbora pomogle su da se identifikuju prednosti i nedostaci različitih strategija testiranja teorije racionalnog izbora, omogućavajući istraživačima da naprave najbolji izbor. Povezano sa ovim diskusijama je i transformacija osnovnih pretpostavki teorije racionalnog izbora. Ambiciozni cilj teorije racionalnog izbora je bio da prilagodi društvene nauke zajedničkim bihevioralnim mikroosnovama. Smatralo se da ovo zajedničko jezgro nudi teoriju ili upustvo za društvena istraživanja i ujedinjuje stečena znanja u različitim oblastima primene. Kako je široka verzija teorija racionalnog izbora odbacila mnoge od tradicionalnih restriktivnih pretpostavki, pomoćne pretpostavke o preferencijama, verovanjima i ograničenjima aktera su dobile na značaju. „Praznina” jezgra široke verzije teorije racionalnog izbora predstavlja problem za ambiciju teorije racionalnog izbora da bude teorije ili upustvo za empirijska istraživanja.

Dok neki od istraživača opravdavaju pridržavanje uske verzije teorije racionalnog izbora, drugi se slažu da možemo rešiti problem „prazine” oslanjajući se na empirijske metode za utvrđivanje i merenje preferencija, verovanja i ograničenja aktera. Pa ipak, postoje istraživači koji favorizuju veliku reviziju osnovnih pretpostavki teorije racionalnog izbora, uključivanjem novih koncepata i mehanizama. Iako na različite načine, teorije delovanja Lindenberga i Ezera dodeljuju centralno mesto akterovoj definiciji situacije i njegovoj različitoj osetljivosti na podsticaje. Svakako se može diskutovati da li ovakve teorije i dalje treba razmatrati kao deo teorije racionalnog izbora ili ne.

Literatura

- Abell, P. 1992: Is rational choice theory a rational choice of theory?, u: Coleman J., Fararo T. (ur.), *Rational Choice Theory: Advocacy and critique*, London: Sage.
- Akers, R., Sellers C. 2009: *Criminological Theories: Introduction, Evaluation, and Application*, Oxford: Oxford University Press.
- Bunge, M. 1996: *Finding Philosophy in Social Science*, New Haven: Yale University Press.
- Blais, A. 2000: *To Vote or Not to Vote? The Merits and Limits of Rational Choice Theory*, Pittsburgh: University Pittsburgh Press.
- Boudon, R. 2011: Ordinary rationality: the core of analytical sociology, u: Demeulenaere, P. (ur.), *Analytical Sociology and Social Mechanisms*, New York: Cambridge University Press.
- Boudon, R. 2003. Beyond rational choice theory, *Annual Review of Sociology*, Vol. 29, No. 4, pp. 1–21.
- Breen, R., Cooke L. 2005. The persistence of the gendered division of domestic labour, *European Sociological Review*, Vol. 21, No. 1, pp. 43–57.
- Brüderl, J., Kalter, F. 2001. The dissolution of marriages: the role of information and marital-specific capital, *Journal of Mathematical Sociology*, Vol. 25, No. 4, pp. 403–421.
- Coleman, J. 1990: *Foundations of Social Theory*, Cambridge: Belknap Press.
- Diekmann, A., Voss, T. 2004: Rational choice theory. Status and Prospects, u Diekmann, A., Voss, T. (ur.), *Rational choice theory in the social sciences. Applications and Problems*, Munich: Oldenbo
- Elster, J. 2007: *Explaining Social Behavior: More Nuts and Bolts for the Social Sciences*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Esser, H. 1996. What is wrong with „variable sociology“?, *European Sociological Review*, Vol. 12, No.2, pp. 159–166.
- Esser, H. 1998. Why are bridge hypotheses necessary?, u Blossfeld H., Prein G. (ur.), *Rational choice theory and large scale data analysis*, Boulder.
- Esser, H. 2009: Rationality and commitment: the model of frame selection and the explanation of normative action, u: Chkaoui M., Hamilton, P. (ur.), *Raymond Boudon: A Life in Sociology, Part Two: Toward a General Theory of Rationality*, Oxford: Bardwel.
- Edling, S., Stern, S. 2003. Scandinavian rational choice sociology, *Acta Sociological*, Vol. 46, No. 1, pp. 5–16.
- Fehr, E., Gintis, H. 2007. Human motivation and social cooperation: experimental and analytical foundations, *Annual Review Sociology*, Vol. 33, No. 2, pp. 43–64.
- Finkel S., Muller, E., Opp, K-D. 1989. Personal influence, collective rationality, and mass political action, *American Political Science Review*, Vol. 83, No. 3, pp. 885–903.
- Gintis, H. 2000: *Game Theory Evolving: A Problem-Centered Introduction to Modeling Strategic Interaction*, Princeton: Princeton University Press.

- Gintis, H. 2007. A framework for the unification of the behavioral sciences (with open commentaries and author's response), *Behaviour Brain Sciencde*, Vol. 30, pp. 1–61.
- Gilboa, I., Postlewaite, A., Samuelson L., Schmeidler, D. 2014. Economics models as Annalogies, *The Economic Journal*, Vol. 124, No. 578, pp. 513–533.
- Goldthorpe, J. 1996. The quantitative analysis of large-scale data-sets and rational action theory: for a sociological alliance, *European Sociological Review*, Vol.12, No. 2, pp. 109–126.
- Goldthorpe, J. 1998. Rational action theory for sociology, *British Journal of Sociology*, Vol. 49, No. 2, pp. 167–192.
- Green, D., Shapiro I. 1994: *Pathologies of Rational Choice Theory: A Critique of Applications in Political Science*, New Haven: Yale Univ. Press.
- Hechter, M., Kanazawa, S. 1997. Sociological rational choice theory, *Annual Review of Sociology*, Vol. 23, pp. 191–214.
- Hedström, P., Ylikoski, P. 2010. Causal mechanisms in the social sciences, *Annual Review of Sociology*, Vol. 36, No. 5, pp. 49–67.
- Hedström, P., Stern, C. 2008: Rational choice and sociology, u: Durlauf, SN., Blume, LE. (ur.), *The New Palgrave Dictionary of Economics*, Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Hedström, P., Udehn, L. 2009: Analytical sociology and theories of the middle range, u: Hedströ, P., Bearman, P. (ur.), *The Oxford Handbook of Analytical Sociology*, Oxford: Oxford University Press.
- Hafner, P., Krstić, M. 2014: Rational Economic Behavior– Interdisciplinary Approach, *Ekonomika*, Vol. 60, No. 4, pp. 155–164.
- Homans, G. 1967: *The Nature of Social Science*, New York: Harcourt.
- Ignjatović, S. 2015. Nasleđe Rejmunda Budona, *Sociologija*, Vol. 58, No. 1, str. 32–52.
- Kroneberg C., Kalter, F. 2012. Rational Choice Theory and Empirical Research: Methodological and Theoretical Contributions in Europe, *Annual Review Sociology*, Vol. 38, No. 1, pp. 73–92.
- Krstić, B., Krstić, M. 2015. Normativna teorija racioalnog izbora: prošlost, sadašnjost i budućnost, *Theoria*, Vol. 58., No .2, str. 49–64.
- Kahneman D., Tversky, A. 2000: *Choices, Values, and Frames*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Kahneman, D. 2003. Maps of Bounded Rationality: A Perspective on Intuitive Judgment, *American Economic Review*, Vol. 93, No. 5, pp. 1449–1475.
- Lindenberg, S. 1996. The Relevance of Theoretical Bridge Acceptance, *Kölner Z Soziol Sozialpsychol*, Vol. 48., pp. 126–140.
- Lindenberg, S. 2008. Social rationality, semi-modularity and goal-framing: What is it all about?, *Analyse & Kritik*, Vol. 30, No. 2, pp. 669– 687.
- Liberman, V., Samuels, SM., Ross, L. 2004. The name of the game: predictive power of reputations versus situational labels in determining prisoner's dilemma game moves, *Personaity and Social Psychology Bullten*, Vol. 30, No. 9, pp. 1175–1185.

- Matsueda, R., Kreager, D., Huizinga D. 2006. Deterring delinquents: a rational choice model of theft and violence, *American Sociological Review*, Vol. 71, No. 1, pp. 95–122.
- Mood, C. 2009: Problems without ends: how rational choice theory escapes its explanatory task, u Cherkaoui, M., Hamilton, P. (ur.), *Raymond Boudon: A Life in Sociology, Part Two: Toward a General Theory of Rationality*, Oxford: Bardwell.
- Opp, K-D. 1986. Soft incentives and collective action: participation in the anti-nuclear movement. *British Journal of Politic Science*, Vol. 16, No. 1, pp. 87–112.
- Opp, K-D. 1999. Contending conceptions of the theory of rational action, *Journal of Theoretical Politics*, Vol. 11, No. 2, pp. 171–202.
- Opp K-D. 2001. Collective political action. A research program and some of its results, *Analise and Kritik*, Vol. 23, pp. 1–20.
- Opp, K-D. 2005. Explanations by mechanisms in the social sciences. Problems, advantages and alternatives, *Mind & Society*, Vol. 4, No. 2, pp. 163–178.
- Popper, K. 1959: *The Logic of Scientific Discovery*, London: Hutchinson.
- Rieskamp, J., Busemeyer, J., Mellers, B. 2006. Extending the bounds of rationality: evidence and theories of preferential choice, *Journal of Economic Literature*, Vol. 44, No. 2, pp. 631–661.
- Smelser, N. 1992. The rational choice perspective: a theoretical assessment, *Rationional Sociology*, Vol. 4, No. 4, pp. 381– 410 .
- Speare, A. 1971. A cost-benefit model of rural to urban migration in Taiwan, *Population Studies*, Vol. 25, No. 1, pp. 117–130.
- Stojanović, B. 2010: Mansur Olson-mislilac sinteza, u Olson, M. *Uspon i sumrak naroda-ekonomski rast, stagflacija i društvena rigidnost*, Beograd: Službeni glasnik.
- Stachura, M. 2009. Bridge hypothesis criticism of the economic theory of the goals, *Zeitschrift für Soziologie*, Vol. 38, No. 1, pp. 152–169.
- Voss, T., Abraham, M. 2000: Rational choice theory in sociology: a survey, u: Quah, SR., Sales, A. (ur.), *The International Handbook of Sociology*, London: Sage.
- Wippler R., Lindenberg S. 1987: Collective phenomena and rational choice, u Alexander, J., Giesen, B., Münch, R., Smelser, N. (ur.), *The Micro-Macro Link*, Berkeley: Univiversity California Press.
- Wittek, R., Snijders, T., Nee, V. 2012: *Handbook of Rational Choice Social Research*, Stanford: Stanford University Press.
- Yee, A. 1997. Thick rationality and the missing „brute fact”: the limits of rationalist incorporations of norms and ideas, *Journal of Politics* Vol. 59, No. 4, pp. 1001–1039.